

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЯК ПИСЬМЕННИК-НАЦІОТВОРЕЦЬ: ГЕРМЕНЕВТИЧНІ АСПЕКТИ

В одній англійській легенді, котру переповідає у “Вічній людині” Г.К. Честертон [26, с. 103–105], йдеться про хлопчика, що мріяв побачити велетня, а весь цей час жив на його неохопних грудях, і, лише відійшовши від рідної хати на значну відстань, зрозумів це. Здається, двісті років достатня часова дистанція, щоб переконатися в справжній величі Тараса Шевченка. І в цьому напрямі чимало зроблено: від окремих спостережень поодиноких подвижників-українофілів ХІХ ст. – до систематичних наукових напрацювань ХХ – ХХІ ст. Дослідники різних поколінь зуміли окреслити важливі естетичні, філософські, профетичні, державотворчі, мовотворчі, христологічні, літературотворчі, історіософські, людинотворчі, фольклорні та ін. аспекти творчості Т. Шевченка. Але паралельно з цим помічаємо в минулому та сучасності сумні прояви шевченкофобії, як назвав це явище І. Дзюба, на політичному, публіцистичному і, на жаль, науковому рівнях суспільної свідомості. Йдеться про дивне бажання у якийсь спосіб применшити, знівелювати, сфальшувати значення українського генія. Інколи ці нігілістичні міркування приховують за начебто зрозумілими прагненнями “розбронзовування” й “деіконізації”, прагненнями показати поета як “просто людину”. І при цьому десакралізатори забувають про духовний масштаб. Суть бо Шевченкового феномена якраз у тому, що він, як і всі генії, не є простою, звичайною людиною, чиє життя переважно зводиться до розв’язання побутових проблем. У цьому чи не основна таємниця його долі.

Різні можливі підходи до з’ясування параметрів величі Т. Шевченка. Один із найпродуктивніших, як видається, лежить у герменевтичній сфері. Він пропонує поглянути на Кобзаря не просто як геніального митця, передусім письменника, а розглядати його творчість як *герменевтичний простір* – джерело могутніх інтерпретацій буття, як вираження унікальних способів розуміння, які не завжди були поміченими. У цьому один із парадоксів кожної великої людини, на який вдумливо вказував Євген Маланюк: “Між генієм і сучасністю завше колізія. Геній дає всього себе, але сучасність бере від нього те, що вона здужає взяти” [20, с. 75]. До генія треба вміти доростати, навряд чи на верховини його духу може піднятися культурно дистанційований чи відчужений індивід.

Якщо звернутися до герменевтичного досвіду, який найбільш системно і глибоко вчить проникати в гуманітарні феномени, то варто було б актуалізувати не тільки питання про те, що таке великий письменник, а й що він обов'язково пропонує читачеві саме у цій іпостасі.

Відповідь на перше питання випливає із розуміння того факту, що письменницьку природу можна виявляти, вдивляючись у сутнісні риси створеної художньої дійсності. І одна з таких рис спонукає до пошуків у національній сфері, оскільки справжній літературний твір виражає істину національного буття чи, як писав Сергій Єфремов, – “духову істоту свого народу”, переробляючи й перетворюючи впливи інших письменств [13, с. 13–14]. Така позиція випливає з герменевтичних уявлень про літературу, в якій “кожному народові, в історично здійснюваному, передзакарбовані поняття про його сутність” (М. Гайдеггер) [25, с. 306].

Тим більше сказане про письменника в загальному стосується письменника великого. Англійський літературознавець Ісак Дизраелі вказував на те, що “кожен великий поет належить своїй батьківщині” і тому “найкращі письменники зберігають різкий національний характер у своїх творах; звідси той незвичайний ентузіазм, з яким кожен народ читає своїх улюблених письменників – ентузіазм, в якому інші не можуть брати участь і проти якого, керуючись національними пересудами, вони часто повстають з хибним і насмішкуватим критицизмом” [10, с. 278, 280]. Великого письменника, на думку Ліни Костенко, формує історія рідного народу. З іншого боку, все, що він робить – “він робить у проекції на потреби культури свого народу” [18, с. 5].

Справжній письменник існує в межах тієї чи тієї національної культури насамперед як **національний письменник**, творець літературної національно-духовної дійсності. І, очевидно, лише концептуальне вкорінення у цей природний національний ґрунт будь-якої творчої особистості за наявності нормального культурного діалогу допомагає письменникові набувати певної універсальності – здобувати міжнародне визнання і ставати письменником **анагогічним**. “Загальнолюдське значення мають саме вершини національної творчості” [2, с. 155], – слушно зазначав Микола Бердяєв.

Сказане безпосередньо стосується і **генія** як найвищого ступеня буття великого письменника. Геній не просто у фундаментальний

спосіб виражає сутність національної спільноти, а формує її. “Ті, що були названі геніями, – писав Гегель, – набули особливої майстерності в тому, щоб зробити своїм твором загальні образи народу, як інші роблять щось інше. Створене ними – це не їхній вимисел, а вимисел цілого народу, це набуття, котре означає, що їхній народ набув власну сутність” [3, т. 4, с. 78]. Тому пріоритетними у бутті генія стають і боротьба за визволення народу від неприродних (гетерономних) панувань імперіалізму чи колоніальних комплексів, і неможливість звільнитися від органічного (іманентного) культурного обов’язку щодо власного народу.

Таким чином, суть *великого письменника* увиразнюється з позиції національного сенсу його творчості. Говорячи про великого письменника (особливо генія), говоримо насамперед про сутнісно і глибинно національну творчу особистість, котра більшою чи меншою мірою виступає як “голос народу” (Т. Карлайл, М. Гайдеггер) та “біограф народу” (Л. Костенко), закладає художні (і не тільки) критерії оцінювання дійсності, духовний масштаб якої увиразнюється передовсім у межах тієї чи іншої національної культури, яку він не лише майстерно виражає, а й формує. Тобто *геній – це завжди творець нації*.

Сказане прямо стосується письменницького й малярського досвідів Тараса Шевченка. Саме *націотворчість як основна смислова ідея* допомагає нам зрозуміти масштаби величі Кобзаря передусім як літератора і мислителя. І не лише в поетичній творчості, де геніальна самотність та самодостатність отримують найпотужніші художні вияви, спостерігаємо постійні свідчення глибинної усвідомлюваності поетом не просто своєї приналежності до українського буття, а й відповідальності за це буття перед нащадками. Ці свідчення є прямими, як в автобіографічному листі до редактора “Народного читання”: “...история моей жизни составляет часть истории моей родины” [32, с. 194–198], а є й опосередкованими, як постійні згадки у “Щоденнику” про рідну мову та Україну і вдячність тим, хто, наприклад, росіянин Л. Жемчужников, “нелицемерно полюбил мой милый родной язык и мою прекрасную бедную родину” [28, с. 127]. Ці свідчення явно суперечать намаганням деяких дослідників подати Т. Шевченка як еkleктика (внутрішньо розірваного на українську “емоційну” та російську “раціональну” особистості), в листах і “Щоденнику” якого, мовляв,

репрезентовано індивіда, що “усвідомлює себе часткою імперської реальності” [4, с. 26].

Більш продуманою видається позиція тих дослідників, які говорили й говорять про сутнісну національність та націотворчість Кобзаря. Мабуть, найчіткіше цю позицію виразив Іван Франко, котрий у 1906 р. не лише критикував суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, а й конкретизував власне розуміння та значення Т. Шевченка як “речника національних ідей, як поета, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п’ятнував тих, що мучили й мучать її” [24, т. 45, с. 425].

Однак все-таки найбільшу вартість для усвідомлення магістрального типу розуміння Т. Шевченка має його поетична спадщина. Саме в ній віднаходимо підтвердження програмової націотворчості як усвідомлюваного аспекту культурної діяльності та способу розуміння, як провідної літературно-герменевтичної ідеї в житті поета. Найбільш промовистим прикладом у цьому плані є автопослання “Хіба самому написать...” [33, т. 2, с. 199–200] (1849). У ньому ліричний герой, максимально зближений із автором, ставить, власне, глибоко герменевтичні питання національного типу. Породжені вони тривожним для героя мовчанням громади у літературно-комунікативному плані: “...Либонь уже десяте літо, / Як людям дав я “Кобзаря”, / А їм неначе рот зашито, / Ніхто не гавкне, не лайне, / Неначе й не було мене”. Ідеться тут не про якусь марнославну потребу в уславленні, глорифікації (“Не похвали собі, громадо!”, – застерігає персонаж), а про органічну авторську потребу вдумливого читацького відгуку – “ради жду собі, поради!”. Так з’являється об’єктивна підстава для появи у свідомості героя чітко сформульованої потреби смислової оцінки власної творчості – “слова мудрого”:

*Мені, було, аж серце мліло,
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь за того,
А ще не знаю, що роблю*

При цьому і сам характер творчої діяльності (згодом згадується ще й образ-візія “старого козака... усатого” “з своєю волею”, який “верзеться грішному”) й емоційно поставлені сенсові питання (“За що я Україну люблю? Чи варт вона огня святого?..”) мають виразний **національно-екзистенціальний характер**, бо прямо стосуються не лише існування окремої людини, а й тут-буття цілого народу. Промовистим є також те, що момент відчаю (“...Аж до погибелі дійшов”) долається ліричним героєм і через апеляцію до Бога (“Гарненько Богу помолися...”), і через національну ідентифікацію: “А все-таки її люблю, / Мою Україну широку...”. Оті Шевченкові національно-герменевтичні питання (його, висловлюючись по-гадамерівськи, “герменевтичний обрій”) – “...**Для кого я пишу? для чого? За що я Україну люблю?..**” – варто вважати основоположними смисловими питаннями і для творчості самого Т. Шевченка, і для всієї української літератури, навіть культури Нового часу. Значною мірою націоцентрична відповідь саме на ці питання як *когерентно-смислові критерії художності* робила і робить творчість того чи іншого автора справді “голосом народу” – більш або менш вагомою у національному значенні цього слова.

Зазначена націотворчість Кобзаря вимагає детальнішого витлумачення і безпосередньо спонукає відповісти на інше проблемне питання: що обов’язково пропонує читачеві великий письменник? Висловлюючись мовою шевченківської літературної герменевтики, “для кого?” і, головне, “для чого?” пише великий письменник? Відповіді, на нашу думку, можна отримати, простуючи різними інтерпретаційними шляхами. Однак найбільш переконливими, як видається, ті відповіді будуть, коли вдасться розглянути національність і націотворчість великого письменника в ключових для інтерпретації національного буття аспектах, тісно переплетених між собою: націософському та культурно-націоналістичному.

Цей аспект пов’язаний із художнім вираженням **націософії**, під якою доречно розуміти **філософію національної ідеї**. У такий спосіб увиразнюється “загадкова близькість” між філософією та поезією, що, як зазначає Г.-Г. Гадамер, породжувала “великих мислителів з царини літератури” (Стендаль, Бальзак, Флобер, Гоголь, Достоевський, Толстой та ін.) [8, с.119]. Загальне метафізичне формулювання національної ідеї дав єврейський мислитель-націоналіст Мартін Бубер: “Ми говоримо про національну ідею, коли

який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі” [15, с. 8]. Натомість філософію національної ідеї сучасні дослідники розглядають як всі форми філософської рефлексії над національною ідеєю, в яких “національна свідомість ставить собі смисложиттєві питання, такі, що є “насуцними для буття національної спільноти в усій його ціннісно сприйнятій людиною конкретності” [15, с. 8].

Українську національну ідею виводять від “Історії русів” чи “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона Київського [6, с. 526–527]. Однак її новочасове вираження в епоху Романтизму дав саме Т. Шевченко, котрий, на думку інтерпретаторів, “йшов інтелектуально в перших рядах з мислителями свого часу” (Є. Маланюк) [20, с. 76] і тому був речником “ідеї примату нації” (Д. Донцов) [11, с. 28–46]. Найбільш концептуальним у цьому плані постає передмова до невиданого “Кобзаря” 1847 року зі зверненням до “братії моєї української возлюбленої”, в якій парадигмально закладені сутнісні риси українського національно-філософського мислення, що лише розвиватимуться у наступні півтори сотні років.

Насамперед бачимо критику згубних імперських реалій, наприклад, фарисейства слов'янофілів (“Кричать о единой славянской литературе, а не хотят і заглянуть, що робиться у слов'ян!”), примітивізму “патріотів-хуторян”, феномена денационалізації (на прикладі авторів, що “себе одцурались”, як В. Гоголь чи В. Скотт). Поруч із цим – утвердження конструктивних націотворчих ідей, до речі, герменевтичного плану. Наприклад, як по-філософськи масштабно говорить Т. Шевченко про пізнання (“розпізнання”) власного народу (української ідентичності). Тут і момент, говорячи сучасною термінологією онтологічної герменевтики, феноменологічний (слід, уважає автор, “побачити” народ “так, як його Бог сотворив”, тобто з самого себе), і екзистенціальний (“Щоб знать людей, то треба пожить з ними”) і навіть літературно-герменевтичний, пов'язаний і з національною емпатією, і з критеріями художності (“...прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони (українці-“мужики”. – П. І.) співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, – то

тоді і скажете, що “Енеїда” добра, а все-таки сміховина на московський кшталт”). Водночас обґрунтовується й ідея самодостатності (але не відрубності!) національної літератури (ширше – культури): “А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди”. А наприкінці натрапляємо на стрижневу для формування національної свідомості та світогляду (власне, націоналізму) акціональну ідею-настанову: “Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім’я матері нашої України безталанної” [27, т. 5, с. 207–208].

Не випадково у колективному листі (написаному, очевидно, П. Кулішем і підписаному Т. Шевченком та іншими діячами української культури) до редакції журналу “Русский вестник” (за 1858 р.), спрямованого назагал проти антисемітських публікацій у російській періодиці, маємо, мабуть, першу чітку згадку про *українську ідею* як про “ідею собственно малороссийской, украинской или южнорусской народности, проявившейся в последнее время в литературных произведениях разного рода” [29, т. 6, с. 222–223].

Інший аспект витлумачення націотворчості та глибинної інтенціональності спадщини великого письменника пов’язаний із феноменом *культурного націоналізму*. Попередньо видається слушним зауважити таке. Варто підтримати тих вітчизняних та зарубіжних вчених і мислителів, котрі пропонують подивитися на різнопланове явище націоналізму без політичних налічок, не ототожнюючи його з імперськими ксенофобськими явищами націонал-соціалізму, фашизму, шовінізму, антисемітизму тощо. Ще у 1875 р. Олександр Кониський писав про націоналізм як “природний потяг” народу “розвивати” свої національні прикмети та “обороняти” їх від “чужих націоналів” (тут – імперіалістів) та космополітизму [17, с. 566–572]. Тому в дусі української націософської традиції та услід за австралійським літературознавцем Саймоном Дюрінгом, варто відмовитися “від позиції, яку займає більшість гуманістів, модерністів, марксистів, а саме, що націоналізм є природно «загрозливою ідеологічною формацією»” [12, с. 565–566].

Насправді націоналізм методологічно коректно, мабуть, розглядати не лише як патріотизм, не лише як “політичний принцип” [9, с. 29–199] (Е. Гелнер) чи “відповідь” “імперському виклику” [22, с. 220–234], і вже зовсім не як “європейський винахід” [1, с. 235]) чи

“ідеологічне збочення” [16, с. 326], а, виходячи із фундаментального статусу нації у суспільному бутті, як базову природну форму суспільної свідомості та світогляду будь-якої особистості чи колективного індивіда, що засновується на національній ідеї.

Здається, саме таке уявлення про націоналізм добре виражено у листі Т. Шевченка до П. І. Гессе від 1 жовтня 1844 р., де прямо говориться про пріоритетність батьківщини у свідомості кожної людини (“...мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле, и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всех Италій“) і утверджується обов’язок супроти неї: “...должно любить и гордится своею прекраснейшей матерью. Я, как член ее (України. – П. І.) великого семейства, служу ей ежели не на существенную пользу, то, по крайней мере, на славу имени Украины” [31, т. 6, с. 30]. При цьому долається ще один хибний стереотип супроти націоналізму як начебто колективного або “священного” “егоїзму” [9, с. 30]. Насправді важко назвати егоїзмом любов до власної “матері”, до свого буття як опорної основи національного суцього.

На культурологічному рівні націоналізм побутує у формі **культурного націоналізму** (чи націоналізму в культурі). При цьому націоналізм постає як стратегія культурної емансипації та самоутвердження і як “культурна доктрина нації і волю нації, а також пропонувані способи здійснення національних прагнень і волі” [23, с. 80]. Таким чином, культурний націоналізм є конструктивною світоглядною позицією творців національної культури, котра спонукає культивувати й утверджувати національну ідентичність на базі національної ідеї, дає підстави для її істинної інтерпретації та художнього вираження і через це передбачає протистояння імперіалізму. При цьому говорять і про вужче явище – **літературний націоналізм**, якщо згадаємо хоча б спостереження Юрія Шевельова: це “всі світоглядні течії, напрями й нахили, що розглядають людину як визначену в своїх вчинках, настановах, уподобаннях, у всій своїй духовності національною субстанцією і приймають це як чинник позитивний” [34, с. 68–94].

Саме такого типу прямо виражену світоглядну позицію упродовж цілого життя добре простежувати не лише в поезій, а й на матеріалі листів Т. Шевченка. Тут маємо водночас культивування національної ідентичності й протиставлення російському імперіалізму, ведення, за Е. Смітом, “культурної війни” [23, с. 76], виражені і проханням до брата Микити писати до нього лише українською [31, т. 6, с. 11, 13]

(листи від 15.11.1839 і 2.03.1840), і подякою тим авторам, “хто пише по-нашому або про наше” [31, т. 6, с. 15] (лист до Г.Ф. Квітки-Основ'яненка від 8.12.1841), і постійною тугою за Україною та критикою столиці імперії [31, т. 6, с. 188] (лист до В. Г. Шевченка від 2.11.1859), і бажанням, окрім Букваря, видати цілий цикл освітніх праць – лічбу, етнографію, географію, історію – для українських шкіл [31, т. 6, с. 217] (лист до М. К. Чалого від 4.01.1861), і критикою тих, що забули “свое, родное” [31, т. 6, с. 29] (лист до П. І. Гессе від 1.10.1844), і усвідомленням нищівності колоніального статусу України: “І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німоти з москалями, щоб вони переказилися” [31, т. 6, с. 31] (лист до Я. Г. Кухаренка від 26.11.1844), і виступом проти імперського ототожнення українців із росіянами, представлення їх як “дуже близьких родичів” [31, т. 6, с. 176] (лист до М. О. Максимовича від 22.11.1858) тощо.

У задуманому Т. Шевченком мистецькому виданні “Живописна Україна” спостерігаємо виразну смислову культурно-націоналістичну настанову, що стосується художньої творчості й увиразнює в національно-духовному плані поняття того “высокого, изящного”, котре знаходить відгук в душі людини: “...одного взгляда довольно, чтобы воскресить в нашей памяти и родину, и обычаи предков, и события, ярко отделившиеся из обычного бытописания земли, где мы начали жить и чувствовать! Подвиг достигнуть этого велик, а сильное к тому содействие должно составлять нашу обязанность” [30, т. 5, с. 203]. Як не провести тут паралель із явним вираженням національного сенсу наукової творчості хоча б у відомого німецького вченого і письменника епохи Романтизму Якоба Грімма: “Мені хотілося возвеличити вітчизну, тому що я усвідомив, що її мова, її право, її давність надто мало цінуються” [5, с. 71].

Центральними смисловими націотворчими питаннями стають глибокі філософсько-герменевтичні міркування: “Хто я? Хто ми? Яка наша мета і роль у житті і суспільстві?” [23, с. 105, 104]. Якщо згадати “Посланіє” (та й інші поетичні твори Т. Шевченка), то неважко помітити, що ціла його художня спадщина є відповіддю запитувального мислення саме на такого типу націоналістичні питання: “Що ми? Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?..” чи “Для кого я пишу? Для чого? За що я Вкраїну люблю?..”, – питання, що безпосередньо впливають зі сфери національної екзистенції і по-націоналістичному спонукають “розглядати... індивідуальну

ідентичність у межах нової культурної ідентичності нації” [23, с. 105]. Якщо слухним є те, про що пише Г.-Г. Гадамер, коли вказує, що “справжньому мистецькому творінню підпорядкована своя громада” [7, т. 2, с. 198], то **кожен великий національний письменник підпорядковує своїй творчості цілу націю**, усіх, за Т. Шевченком, “мертвих, живих і ненарождених земляків”.

Корені загальноновизнаної націотворчості Шевченка заглиблені саме у націоналістичний світогляд геніального автора, що, на жаль, помічали і помічають далеко не всі. Багато хто, як І. Франко, ранню добу “Чигиринського Кобзаря” окреслює добою “романтичного націоналізму”, однак не кожен спромігся зауважити те, що помітили інші дослідники та мислителі. Наприклад такі, як Є. Маланюк, котрий прямо вказував, що націоналістичний мотив, “як і більшість мотивів Шевченка, проходить крізь всю його творчість і такої потужності пізніш осягає у «Посланії» та у «Псальмах»” [19, с. 40]. Про це ж писав і видатний діяч єврейського націоналістичного руху Володимир Жаботинський [14, с. 152–153], і різні закордонні дослідники – Г. Сетон-Вотсон, Б. Андерсон, Е. Сміт, Н. Дейвіс та ін. Про такий основоположний ракурс розгляду Т.Шевченка сьогодні не завжди пам’ятають: “...донині випадає з поля зору принципово важлива проблема його (Т. Шевченка. – П. І.) іманентної пов’язаності... із рухом націоналізму в його широкому неполітизованому сенсі – як світоглядно-ідеологічної матриці, що лежить в основі різних сфер тогочасної духовної та практичної діяльності – від мистецтва до політики” [21, с. 3–21].

Таким чином, навіть наші короткі пропедевтичні спостереження дають підставу виснувати, що кожен великий письменник є не просто національним письменником у сенсі номінальної приналежності до тієї чи іншої національної літератури. Такого типу письменник – це насамперед *письменник-націотворець*, здатний утверджувати або навіть творити національну ідентичність читача. Творення нації – основна смислова ідея митця-мислителя, митця-герменевта. У націософському сенсі це означає допомагати читачеві тлумачити різні аспекти національної ідеї, а в культурно-націоналістичному – і літературно формувати націю як духовну, культурну спільноту, і протистояти денаціоналізуючим проявам культурного чи політичного імперіалізму. В такий спосіб великий письменник, вживаючи герменевтичну термінологію, “ставить” чи “прирощує” національне буття власним художнім словом. Саме такого типу великим

національним митцем, письменником-націотворцем був і залишається Тарас Шевченко. Двохсотлітня перспектива лише поглиблює це розуміння, допомагає відкрити нові грані генія, здійснити нові вдумливі дослідження його величі. І цю велич наряд чи варто ігнорувати, заперечувати чи ставити під сумнів. Тим, хто сумнівається, достатньо, як тому хлопчику з англійської легенди, відійти подалі й подивитися, на чому насправді стоїть духовна будівля новочасової української культури.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Бердяєв Н. Національність і людство // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 154–157.
3. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: В 4-х т. – М. : Искусство, 1973. – Т. 4. – 676 с.
4. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К. : Часопис “Критика”, 1998. – 208 с.
5. Гримм Я. Немецкая мифология // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М. : Издательство Московского университета, 1987. – С. 54–72.
6. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси. – Львів: Світ, 2004. – 592 с.
7. Гадамер Г.-Г. Істина і метод / Пер. з нім. – К. : Юніверс, 2000. – Т. II. Герменевтика II: Доповнення. Показчики. – 478 с.
8. Гадамер Г.-Г. Філософія і поезія // Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори / Пер. з нім. – К. : Юніверс, 2001. – С. 119–127.
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – С. 29–199.
10. Д’Израэли И. Литературный характер, или История генія, заимствованная из его собственных чувств и признаний. – Дубна: Международный университет природы, общества и человека “Дубна”, 2000. – 368 с.
11. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов // Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Львів, 1991. – С. 28–46.
12. Дюрінг С. Література – двійник націоналізму? // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 565–566.
13. Єфремов С. Історія українського письменства. – Мюнхен : УВУ. – Т. 1. – 449 с.
14. Жаботинский В.(З.) Урок юбілея Шевченко // Жаботинский В. (З.) Избранное. – Иерусалим : Гешарим, 5752, СПб. : Роспринт, 1992. – С. 144–153.

15. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К. : Наукова думка, 1992. – 144 с.
16. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
17. Кониський О. Український націоналізм // Правда. – 1875. – Ч. 14. – С. 566–572.
18. Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури // Урок Української. – 2000. – № 2. – С. 2–8.
19. Маланюк Є. Ранній Шевченко // Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто : Гомін України, 1962. – С. 33–43.
20. Маланюк Є. Репліка // Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто : Гомін України, 1962. – С. 73–81.
21. Наливайко Д. Шевченко, романтизм, націоналізм // Слово і Час. – 2006. – № 3. – С. 3–21.
22. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення. – К. : Критика, 2000. – 304 с.
23. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
24. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Франко І. Збір. творів : У 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 423–439.
25. Хайдеггер М. Исток художественного творения // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – Москва : Издательство Московского университета, 1987. – С. 264–312.
26. Честертон Г. К. Вечный человек // Честертон Г. К. Вечный человек / Пер. с англ. – Москва : Эксмо; Санкт-Петербург : Мидгард, 2004. – С. 103–305.
27. Шевченко Т. Г. [Передмова до нездійсненого видання “Кобзаря” // Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1-6 томам “Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5. Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Буквар Южноресский”. Записи народної творчості. – С. 207–208.
28. Шевченко Т. Г. Щоденник // Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1-6 томам “Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5. Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”. Записи народної творчості. – С. 11–191.
29. Шевченко Т. Г. До редакції журналу “Русский вестник”. Листопад 1858 // Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам “Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 222–223.
30. Шевченко Т. Г. Живописная Украина // Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам “Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5. Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”. Записи народної творчості. – С. 203.

31. Шевченко Т. Г. Листи // Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам “Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – С. 11–239.
32. Шевченко Т. Г. Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору “Народного чтения” // Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1 – 6 томам “Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5. Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”. Записи народної творчості. – С. 194–198.
33. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847 – 1951. – 784 с.
34. Шерех Ю. Етюди про національне в літературах сучасности // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 68–94.